

FRAT-76.1.12849

A-2591

ENSV MINISTRITE NÕUKOGU RIIKLIK EHTUSKOMITTEE

RUPI "EESTI EHTUSMÄLESTISED"

Objekt: Puitdetailide kataloog
Šiffer: 84043
Tellijaja: TAMKI
Teostaja: RUPI "Eesti Ehitismälestised"

TALLINNA UKSE ARENGULOOlisi PÕHIJOONI

IX KÕIDE

HISTORITSISM, JUUGEND, ARTDECO, FUNKTSIONALISM

Peaarhitekt *M. Toss* H. Toss Osakonna peaarhitekt
Osakonna juhataja *K. Holland* K. Holland Projekti peainsener
Peaspetsialist *J. Maiste* J. Maiste

T. Bäckler
T. Bäckler

Tallinn 1988.a.

Koostanud:

T. Veisserik

T. Veisserik

HISTORITSISTLIKUD UKSED

Historitsismi eelilminguid leiame hulgaliselt juba 18. sajandil. Mõjukas on uusgootika, mis Inglismaalt 18. saj. lõpus levib edasi Saksamaale ja Baltikumi. Esimesed gooti "maitse" või maneeriga mööblieeskujud ilmuvad koos hiinast, türgist jt. eksootilistest maadest inspireeritud tislertöö näidetelega. Nii nagu see Põhja-Saksa tislertöös eelnevatelgi ajastutel täheldatav, muutus esmajoones dekoor. Gotiseeritud uks, mille tahvlitel on liistude abil moodustatud kaaristu ja sөөrikumotiive, säilitab enamasti klassitsistliku põhijaotuse ja proportsiooni.

Neostiilidele formaalselt omaseid lahendusi ja kujundusvõtteid võib ka Eesti mõisaarhitektuuris kohata juba 18. saj. lõpukümenditel - tolleaegsetes kirjeldustes on sageli vihjeid gooti, hiina, egiptuse ja mauripärasele ruumikujundusele (säilinud on vaid gootipäraseid elemente).² Üldkompositsiooni valitsevad aga 18. sajandil veel klassitsismikaanonid. Normatiivse orderisüsteemi absolutiseeriva klassitsismi hõlgamiseni jõutakse 19. saj. II veerandil, mil uusaegse kultuuri üha hoogustuv differentseerumine ja aina suuremat individuaalsust taotlev mõttelaad viivad enneolematu stiili pluralismini. Arhitektuuriepohhid võrdsustatakse, vitruviaanlikud kaanonid seatakse küsinärgi alla.

19. saj. arhitektuuris märgitakse järgmisi arenguetappe: 1) romantismi-periood, eklektika kujunemisaeg, ca 1830.-1850-ndad a.; 2) eklektika õitsenguperiood, 1860-1890-ndad aastad.³ Seejuures kogu historitsismiperioodi iseloomustab esiteks publikatsioonide järjest kasvav mõju. Veel hilisklassitsismis, kui käsitöölised lähtusid tuntud vormidest, tarvitati eeskujualbumeid vähem. Albumite koostajateks olid enamasti käsitöölised, erinevalt hilisbarokist ja klassitsismist, mil eeskujud pärinesid enamasti kunstnikelt. Üha tähtsamaks said ka publikatsioonid ehituskunsti ajaloost, mis vaselõigetel esitasid iga ehitusstiili vormiarsenalist hulgaliselt näiteid.⁴

¹ Näit. J. Fr. Rackwitz. Darstellung und Geschichte des geschmacks der vorzüglichsten Völker in Beziehung auf innere Ausziehung in Beziehung auf innere Ausziehung der Zimmer und auf die Baukunst. Leipzig 1776.

² A. Hein. Neostiilide kujunemine Eesti mõisaarhitektuuris. Ehitus ja arhitektuur 2, Tallinn 1987, lk. 33

³ И. А. Страутманис. Архитектура Советской Латвии. М., 1987, стр. 74
Niisugust jaotust pooldavad ka mitmed teised autorid vt: Кириченко. Архитектурная теория XIX века в России. М., 1986, стр. II
Seejuures on kasutatud erinevaid termineid: Kiritsenko nimetab 19. saj. II pool historitsismiajaks. Osa autoreid nimetab perioodi 1830-1880 järelampirikis või biedermeieriks ja a. 1860-1890 Sveitsi stiiliks. Vt. T. Drange, H. O. Aanensen, Jon Brame. Gamle trehus. Oslo, 1980, lk. 122

⁴ H. Kreisel, G. Himmelheber. Die Kunst des deutschen Möbels, Bd. 3. München, 1973, lk. 152

4

Teiseks oluliseks tõukejõuks tislertöö arengus said käsitöö- ja tööstusmõisted, mille krooniks kujunes 1851.a. Maailmanäitus Londonis. Kolmandaks tuleb nimetada kunstikäsitöökoole, mille eesmärgiks oli tõsta käsitöö taset ja koolitust võitlemaks industrialiseerimisega kaasnenud allakäiguga. Kool, mille juhtijaks said enamasti arhitektid või maalijad, oli tavaliselt seotud muuseumiga.¹ Saksamaal oli juba 19. saj. II veerandil hoogsalt arenenud eeskujude kogumine - uut taheti luua minevikupärandi tasemel ja otsesel eeskujul.

Lõpuks on huvitav märkida, et funktsionaalsuse ja konstruktiivsuse nõuded on päevakorras ka historitsismiajal. G. Semperi teos "Teadus, tööstus ja kunst", 1852, samuti A.K. Krasovski "Tsiiviilarhitektuur", 1851.a. esitavad juba funktsionalistlikult kõlavaid mõtteid, märkides stiili kujundavate teguritena kasulikku ja konstruktiivset ja viidates materjali, konstruktsiooni ning tehnika osale vormikujunduses.² Mis puutub uksekujundusse, siis A. Krasovski "Tsiiviilarhitektuuris" on vaid praktilisi juhtnööre ehitamiseks ja ukse mõõtmete määramiseks; dekoori ei puudutata. Viited orderi kasutamisele ja orderijärgsed proportsioneerimisreeglid, mis on veel arhitektuuri- raamatuis 1830-ndail a., A. Krasovskil puuduvad.³ See-eest on toodud soovitus välisuks valmistada topeltuksena või ehitada tambur.⁴

Dekoratiivne kujundus vabaneb küll kaanonitest kuid kehastamaks funktsionalistlike ideid ei ole veel küps. 19.saj. viimase kümnendini odavat mööblit või tööstuslikku toodangut ei kavandatud. Arhitektid valmistasid unikaalseid mudeleid. Kunsttislereid, kellest edukamad olid ettevõtte omanikeks saanud, löid oma mudeleid, mis võistlesid keerukuselt arhitektide poolt kavandatutega või tegid koostööd arhitektidega.⁵ Odavamaid näiteid valmistati vaid unikaalsete vaesustamise ja lihtsustamise teel. Ettevõtetes saeti ja hõveldati mehhaaniliselt, kasutusel oli hulgaliselt abivahendeid, toimus töövahendite täiustumine ja areng, kuid põhimõttelist tehnoloogilist erinevust 19.saj. ja 17.saj. tislertöös ei olnud.⁶ Nii püsib ka dekoor vanades ajaloolistes vormides.

¹ Ibid, lk. 200

² Е.И. Кириченко. Архитектурная теория XIX века в России. М., 1986, стр. 162

³ Vrdl. А. Рудольский. Домостроение с планами, ... М., 1838, стр. 20, А.Красовский. Гражданская архитектура. Части зданий, Спб., 1851, стр. 414

⁴ Ibid., lk. 428

⁵ H. Kreisel, G. Himmelheber. Die Kunst..., lk. 197

⁶ Ibid, lk. 153

Romantismiperioodil domineerib Põhja-Euroopas järelklassitsism ja paljude maneeride seast neogootika, mille kõrgperioodiks nii arhitektuuris kui sisekujunduses ja tislertöös on 1830-40ndad aastad;¹ lisaks hilisempiirile ja biedermeierile ilmub hulgaliselt gootipäraseid näiteid, seda ka publikatsioonides. Nürnbergis 1837.a. ilmunud näidiste kogumikus "Der Bau- und Möbel Schreiner oder Ebenist" on juba hoogsalt kasutusel gooti massvärkornament sh. neliksiirikud.² Samal ajal ei puudu tisleriajakirjadest ka romaani, renesanss, barokk, rokokoo, zopf maneeris näited; huvist võõraste maade räägivad araabia, mauri, egiptuse ja hiina maneeris kavandid.³

Historitsistliku arhitektuuri areng Eesti aladel kulgeb tihedas kontaktis Lääne-Euroopaga - ehitusmeistrite vahetamine, hõlbustunud reisi- mine ja arhitektuuriajalse kirjanduse levik võimaldasid pidevat kunstieluga kursis olemist. 19.saj. arhitektuur ja tislertöö Baltikumis jälgis esmajoones Saksamaal toimuvat. (Ka Venemaal oli 19. saj. prantsuse orientatsioon asendunud Saksa orientatsiooniga).⁴ Eesti aladel teostuvad normatiivsetest erinevad projektlahendused esmalt mõisate arhitektuuris: neogooti stiilielementidega on Paluküla (1820), Laatre (1831) ja Keila-Joa (1833).⁵ Esinduslikeim on Peterburi arhitekti A. Stackenschneideri projekteeritud tornmašikulii, teravkaarsete akendega Keila-Joa mõisahooned. Neogooti stiililid algelt ka interjöörid (stiilsed ukse, seinapaneelid, mööbel)⁶. Välisuste kohal ažuursed baldahiinkatused. 30-ndail aastail kujunevad historitsismi tunnusjooned: dekoorirohke fassaad, kus valitseb dekoorielementide võrdsus. Uks, eriti pesuks on uhkematel hoonetes dekoratiivse raamistusega, kuid üldises "kirjususes" ei nõju aktsenteerituna. Interjööris nõrgeneb elementide vaheline kompositsiooniline side, suureneb kontrastide ja aktsentide kasutamine eriti kaminade, akna- ja usteavade ning supraportide näol. Stackenschneideri Peterburi projekteeritud interjöörist märgitakse: "Torkab silma ukseavade kujunduse mitmekesisus: igalüks neist vangistab pilku kauem, kui on vajalik, et saada üldpilti ühtsest interjööride perspektiivist. Kui barokkarhitektuuris loodi anfilaadne ansambel kõlalt võrd-

¹ L. Nokela. Sisustustyyliit. Helsinki, 1981
² H. Kreisel, G. Himmelheber. Die Kunst..., lk. 144
³ Ibid, lk. 152
⁴ E.M. Кириченко. Архитектурные теории стр. 40
⁵ A. Hein. Neostiilide kujunemine Eesti mõisarahitektuuris, lk. 35
⁶ Ibid

tähenduslikest komponentidest, siis Stackenscheideril eristuvad sellises ansamblis supraporte'ide soleerivad hääled, igalüks neist on rõhutatud akt-sendiks oma interjööris ja üldises anfilaadses reas. Ja niisugune indi-viduaalseerimine tõlgendamisel märgib ukseavade dekoori elemente mitte ainult võrreldes barokk- vaid ka klassitsistlike interjööridega, kus kujunduse omapära on vähem rõhutatud."

Tallinnas loobutakse normatiivsetest fassaadidest alles 1840-50-ndail aastail. Historitsismi esimeseks manifestatsiooniks, romantismi-vaimu kehastajaks on siin Oleviste kiriku restaureerimine 1828-1840. Tolleaegne uuslooming ja restaureerimine palju ei erine - mõlemates on tegu poeetilise, vaba interpretatsiooniga, mis lähtus parimaks peetust. Oleviste kirikus lukukivid valmistati Meisseni toomkiriku eeskujude järgi, akende raidraamistik aga K.F. Schinkeli kavandi kohaselt ennistatud Marienburgi linnusekabeli massvärkakende järgi.³ Samasugust, komposit-sioonilisi pidemeid nõrgestavat mitmekesisust näeme ka sisekujunduses, eriti just uste tislertöös. Peosa sisustuse kavandamisel oli romanti-kul-historitsistil Ludvig von Maydellilt, kelle kavandite alusel muu-hulgas ka kiriku peauks, samuti Maarja kabeli uks valmistatakse. Tislerti-tööd koos sinna juurde kuuluvate nikerdustega tellitakse Tallinna tis-lerite tsunftilt. Lepingus osalevad F.W. Lehmkuhl, tema abilised O. Hein-richsen, F.D. Soldan, meister J. Wacker, P. Olson, E. Wiegert, Mattiesen ja Grossmann).⁵ Peauks lääneportaalis on tammepuust, kahe kõrge tiivaga. Esiküljel kaunistatud jõuliselt modelleeritud elupuumotiiviga: tüveks mõika-profiiliga tuuleliist keskteljel, võraks tugeva profileeringuga piiritle-tud südamekujuline lünetiväli, kus kummalgi pool tüve lukumotiividena põimlevad viinapuulehega (vasakul) ja palmetiga (paremal tiival) vt. P-3462 lõppevad liistud. Täiendavate detailidena on lünetiväljale lisatud sak-ramendisümbolid: vasakul tiival karikas, paremal tiival leivik. Allosas on suure ukse kummaski tiivas väike ümarkaarne käsiuks. Väikse ukselehe välja ääristab köitraag bordüür välja keskel fiaal.

¹ Т.А. Петрова. Особенности анфиладной системы в русской архитектуры середины XIX века. Сб. Культура и искусства России XIX века. М., 1985, стр. 98

² Ibid lk. 38

³ 1840.a. loeme "Kunstnik, hoides joonistega unustusest kunagi olemas olnud hoonet, kas kujutab säilinud fragmentide ja muude andmete alusel seda võimalikult täpselt vähimagi kaasaegamiseta kujutavale, või püüdleb poe-tilise hingseisundi või hüpnootsi jõul väljendada teda mitte ainult arheo-loogilise teetruudusega, vaid ka selle üleva tundega, mis liigutas ehitus-meistrit loomhetkel ja annab teostada toelise ilu ja loomingu pitseri

⁴ A. Hein. Taastamistööd Oleviste kirikus aastail 1828-1840. Eesti arhitek-tuuri ajaloo küsimusi. Tallinn 1981, lk. 171

⁵ A. Hein. Taastamistööd Oleviste kirikus, lk. 176. Vt. ka L.v. Maydelli poolt koostatud Maarja kabeli ukse joonised, publitseeritud artiklis A.Hein. Poolteist sajandit arhitektuurimälestisterestaureerimise algusest Eestis. Ehitus ja arhitektuur. Tallinn, 1985, lk. 99

võivad hästi mõjuvad nagu näiteks karikas ja leivik, jäävad kuiva teostuse tõttu kunstipärase väljenduslikkuseta, literatuurseteks sümboliteks. Tüüpiliseks historitsismile kujuneb ka pealeliimitud dekoori kasutamine. Varesamad, 18. saj. arhitektuuriraamatud taunivad tislertöös pealepandud dekoori kui vähe vastupidavat. Ka 19. saj. ampiirüksed kasutavad tahvli pinnale lõigatud dekoorimotiive. Historitsismiajal muutub aga pealeliimitud dekoor tüüpiliseks. Vastupidavusnõu on taganenud kiire ehitustempo ees ja isegi unikaalsel uksele on kasutusel pealeliimitud liistudest dekoor.

Oleviste kiriku kunstipärased ukseid jäävad Tallinnas romantilise historitsismi uhkeimaks näiteks. Mõõduka ja vaoshoitud arhitektuuriga Tallinna uksekujunduski on tagasihoidlik: ka peauks ei asu pilastrite sammaste või karüatiididega portaaliks nagu näiteks Riias või Peterburis sagedane.

Portaal jääb klassitsistliku-palla-diaanliku traditsiooni kohaselt fassaadil silmatorkamatuks. Ukseava - neljakandiline, ümar-, segment- või teravkaarne - ei erine kujunduselt ülejäänud 1. korruse avadest ja on paljudes 19. saj. II poole neorenessanss ja neoklassitsistlikes hooneis tagasihoidlikum 2. korruse akende rikkalikust ehisraamistusest.¹ Seda sageli ka hooneis, kus võiks allikstiili põhjal eeldada aktsenteeritud portaali vt. näit. tuudorstiilist lähtuv Pikk 20 hoone, neogooti fassaadiga Pikk 62 jt. Ometi on keskaegse raidportaali mõju ukseavade kujundamisel kõige püsivam. Profileeritud perspektiivportaal kui metafoor on kasutusel sakraalarhitektuuris (Jaani kirik, Ch. A. Gabler, 1867, Kaarli kirik, O.P. Hippus, 1870) ja sajandivahetusel, mil taas levib aktsenteeritud portaal. Sajandivahetusel, planeeringu mitmekesisistudes võib peauks olla paigutatud hoone keskele või nurka lõigatud nišš (Sakala 23, Tõnismäe 7) nii nagu järgnevas juugend- ja funktsionalistlikus arhitektuuris.

F. 8, 14

F. 4, 5

F. 1

Ukse (ukselehe) kujundus võib lähtuda samaaegselt mitmest stiiliallikast, esindatud on kõik põhilised neostiilid: alljärgnevalt mõned näited.

Neogooti ukseid (ukselehed) Tallinnas 19. saj. II poolel on lihtsad. Siinses tislertöös meiname vähe massvärkornamendi jäljendamist, ei ole teada voldistikornamendiga ukseid nii nagu neid rohkesti kohtame näiteks Riia historitsismis. Neogootilikeks võib vaid tingimisi arvata Jaani kiriku (Gabler, 1862-67) ja Kaarli kiriku (O.P. Hippus, 1870) peauksi, viimasel dekooriks kaaristumotiiv, kuid tahvlite proportsionaalne jaotus on läheda-

¹ vt. T. Veisserik. Tallinna 19. saj. II-20-saj. I poole uste inventariseerimine. Tallinn 1987, P-7947, foto nr. 8,14 (edaspidi ainult teksti korvale paigutatud viide F- ...)

Lähneportaali komponeeritud suure ukse konstruksioon on jülgitav siseküljel: ukselehe moodustab ristkülikuline püstlaudadest kilp, millel siseküljel on naelutatud lihtne laudadest raamistus. Välisküljel piirab kumbagi suurt uksetiiba profileeritud prussidest raamistus, mis keskeljel jääb ümbera profiiliga tuuleliistu alla, teravkaare osas näib jätkavat arhivoldi profileeringut ja allservas on väikese ukse lävepakuks. Lisaks on rõhtsuunaliseks sidemeks kaks poolkaart, millest alumine on väikese ukse piida kaarsilluseks. Dekoor on moodustatud peale liimitud liistustikuga tugevalt eenduvad kõrgreljeefsed elemendid on ilmselt tapitud.

Tähelepanuväärseim on Oleviste kirikus Maarja kabeli uks. Selle kirikuloovi poole pööratud külj on ornamentaalse kujundusega. Ühnetivälja katab ümberkaarsetest väänlatest osavalt põimitud massvärkornament; allosas neliksiirustega ornamenteeritud ristkülikulised uksetiivad, kummalgi keskel suur, ringrosettidega ehitatud rist. Seda alumist poolt eraldab ebataavaliselt madalale asetatud lai vahevöö, mille ainukeseks dekooriks on messingtähtedest sentensid Vanast Testamendist. Sama ukse kabelipoolne külj on elava, kunstipärase puuvooli ja hoopis jõuliseimate profileeringutega. Ühnetiväljal kummalgi pool kõrgreljeefsed figuurid põimituna peenelt nikerdatud väänelornamenti. Ukselehtedel kaaristumotiiv tellisseina imitatsiooniga. Ühnetivälja ja ukselehtede raamistuseks on profileeritud laud (ca 6x14 cm!). Ukse loovi- ja kabelipoolne külje erinev teostus lubab oletada, et tegemist on kahe meistriga.¹

Edasi võib mainida väikest kantslikest, millel vihondatud kujul ja kuivemas teostuses korratud peaukse dekoorimotiive. Ülejäänud avades on lihtsad kasettüksed (tislid P. Olson, P.W. Lehmikill).² Oleviste uste viimistluseks on peits ja lakk.

Kelkirjeldatud Oleviste kiriku uste kujunduses näeme historitsismile iseloomulikke jooni: 1) eri maneeris uste ühte interjööri sobitamine; 2) varasemast tugevamate profileeringute kasutamine (peauksel juba kaadatusel profiilpruss mitte liist); 3) korrektne, aga kuivavõitu teostus (peauks, kantsliuks, Maarja kabeli ukse loovipoolne kilg). Tisler on võõra kavandi elluviijaks. Nähtavasti seetõttu jääb peaukse nikerdatud detailidel vajaka ilmekusest. Detailid, mis kavandil kompositsiooniliselt

¹ A. Hein nimetab ukse valmistajana J. Wackerit. A. Hein. Täastamistööd Oleviste kirikus, lk.

² A. Hein. Täastamistööd Oleviste kirikus 1828-1940, lk. 177

võivad hästi mõjuvad nagu näiteks karikas ja leivik, jäävad kuiva teostuse tõttu kunstipärase väljenduslikkusega, literatuurseteks sümboliteks. Tüüpiliseks historitsismile kujuneb ka pealeliimitud dekoori kasutamine. Varemased, 18. saj. arhitektuuriraamatud taunivad tislertöös pealependud dekoori kui vähe vastupidavat. Ka 19. saj. ampiirüksed kasutavad tahvli pinnale lõigatud dekoormotiive. Historitsismiajal muutub aga pealeliimitud dekoor tüüpiliseks. Vastupidavusnõu on taganenud kiire ehitustempo ees ja isegi unikaalsel ukseel on kasutusel pealeliimitud liistudest dekoor.

Oleviste kiriku kunstipäraseid ukseid jäävad Tallinnas romantilise historitsismi unheimaks näiteks. Mõõduka ja vaeshoitud arhitektuuriga Tallinna uksekujunduski on tagasihoidlik: ka peauks ei asu pilastrite sammaste või karüatiidiga portaalis nagu näiteks Riias või Peterburis sagedane.

Portaal jääb klassitsistliku-palla-diaanliku traditsiooni kohaselt fassaadil silmatorkamatuks. Ukseava - neljakandiline, ümar-, segment- või teravkaarne - ei erine kujunduselt ülejäänud 1. korruse avadest ja on paljudes 19. saj. II poole neorenessanss ja neoklassitsistlikes hoonetes tagasihoidlikum 2. korruse akende rikkalikust ehisraamistusest.¹ Seda sageli ka hoonetes, kus võiks allikstiili põhjal eeldada aktsenteeritud portaali vt. näit. tuudorstiilist lähtuv Pikk 20 hoone, neogooti fassaadiga Pikk 62 jt. Ometi on keskaegse raidportaali mõju ukseavade kujundamisel kõige püsivam. Profileeritud perspektiivportaal kui metafoor on kasutusel sakraalarhitektuuris (Jaani kirik, Ch. A. Gabler, 1867, Kaarli kirik, O.P. Hippus, 1870) ja sajandivahetusel, mil taas levib aktsenteeritud portaal. Sajandivahetusel, planeeringu mitmekesisustes võib peauks olla paigutatud hoone keskale või murka lõigatud nišš (Sakala 23, Tõnissoni 7) nii nagu järgnevas juugend- ja funktsionalistlikus arhitektuuris.

P. 8, 14

P. 4, 5

P. 1

Ukse (ukselehe) kujundus võib lähtuda samaaegselt mitmest stiilihallikast, esindatud on kõik põhilised neostiilid: alljärgnevalt mõned niited.

Neogooti ukseid (ukselehed) Tallinnas 19. saj. II poolel on lihtsad. Siinses tislertöös leiame vähe massvärkornamendi jäijendamist, ei ole teada voldistikornamendiga ukseid nii nagu neid rohkesti kohtame näiteks Riias historitsismis. Neogootilikeks võib vaid tingimisi arvata Jaani kiriku (Gabler, 1862-67) ja Kaarli kiriku (O.P. Hippus, 1870) peauksi, viimasel dekooriks kaaristumotiiv, kuid tahvlite proportsionaalne jaotus on läheda-

¹ vt. T. Veisserik. Tallinna 19. saj. II-20-saj. I poole uste inventariseerimine. Tallinn 1987, P-7947, foto nr. 8,14 (edaspidi ainult teksti korvale paigutatud viide P- ...)

sem hilis-klassitsismile. Gooti massvirgi motive leiame Pikk 73 peaukselt, samuti Vene 26 linnaühikü rajatud uksele. Kõikide nimetatud uste portaalid lähtuvad keskaegsest raidportaalist.

Neorenessanss on Tallinna arhitektuuris mitme näitega esindatud. Üheks varasemaks on Itaalia 16. saj. palazzosid meenutava fassaadikompositsiooniga Rüütelkonna hoone 1846-1847.a.¹ (Raamatukogu plats 1), mille peast võime samuti renessanslikuks pidada. Uks on aknaavadele analoogilises laias, stuldraamistusega ümarkaarset avas. Ülaosa hõlmab kitsa harnas-lõikelise rõhtimpostiga eraldatud valguk, mida kiirtena jaotavad profiileeritud vaheprossid. Tiibukse kumbki ukseleht on kahe tahvliga. All ruudukujuline tahvel, kaunistatud kitsa liistu abil moodustatud diagonaal-runduga, ülal püstkiililine tahvel, millel esiküljel on täien w jaotus: keskele on pealepanud liistu abil moodustatud suur ruudust piiratud ring, ülal ja all kõrvuti 2 nikerdatud rosettidega ruudukest. Renessansstiili jäljendamisel Tallinnas püsib karmus ja tagasihoidlikkus. Üht huvitavamat, tõenäoselt arhitekti poolt sunnitud "renessanssmaitsega" kujundust näeme Kohtu 6 hoonel (Berliini arhitekt M. Gropius, 1865).² Sümmetrilise fassaadi keskisaliidil on 3 ümarkaarset ava analoogiliselt kujundatud kõrge poolringikujulise valgukuga tiibukse. Ukselehed rikkalikult dekoreeritud tahvlitega: all ruudukujuline, ülal püstkiililine tahvel (profiilliist, kitsas lauakene ja taas profiilliist), mida dekoreerivad kõrgepealistele naeltele sarnanevad pronksilustused. (Taolist, antiikeeskujudest lähtuvat kaunistamisviisi on kasutatud läbi aegade ja see on sagedane ka historitsismis, kasutusel näit. Riia 19. saj. II poole ehitustel ja mujal). Ülemise tahvli kohal on nikerdatud lehtornamendiga karniis; tahvliil vanik profiilliistudest moodustatud ringis. Alumist tahvli ehib pronksist lõvi pea; tuuleliist kujundatud kardatiidiga lõppeva pilastrina. Beskojas sisseehitatud tuulekoda. Kohtu 6 hoone interjööri neorenessanss rum puidust seinapaneeliga, kuid samas on ka rokokooliku ja klassitsistliku stiili elementidega ruume. Uks on kõikides ruumides analoogilise kujundusega.³ Kõrgelidulid on kõrged saaliuksed kameleeritud seinapilastrite vahel asuvates kaarniisides. Uste länetivälja kaunistab musterlik kõrgreljeefne stukk mitoloogiliste stseenidega. Kahe tiivaga, ampiirliku jaotusega uksele (all ja ülal ruudukujuline, keskel püstkiili-

P-3280/4

J. 36, 37

¹ S. Mäeväli. Ajaloo ja ehitusmälestisi Tallinnas. Tallinn 1981, lk. 19
² T. Tint. Tallinn, Kohtu t. 6. Arhitektuuriajaloolised eritingimused hoonete rekonstrueerimiseks. Tallinn 1982. KRPI, A-701
Vt. ka T. Veisserik. Tallinna 19. saj. II poole - 20. saj. I poole uste inventariseerimine. Kõide I. Mootjoonised, Msc., 1987, P-7946, joon. leht nr. 36, 37 (Edaspidi ainult teksti korvale paigutatud viide J...)
³ vt. T. Tint. Tallinn, Kohtu t. 6 hoone. Arhitektuuriajalooliselt väärtuslike detailide inventariseerimine. Kõited A,B,C,D. KRPI arhiiv, A-7938, ill. 67,61,65,15-22 jt.

11

kuline, ca 3 ruudu kõrgune tahvel) on samuti dekooriga. Raamlaudadel sepi-naelu imiteerivad rosetid, ruudukujuliste tahvlite välja kaunistab suur nikerdatud rosett, keskmisel kõrgel tahvil elavalt modelleeritud mehepea. Tugevalt eenduavad mehepead - igal ukse erinevad, on otsekui ukse taustal eksponeeritud fragmendid renessanssaegsest puuskulptuurist; raamistuseks kahe sirge madala astme abil tahvil väljale süvistatud romb. Kummalgi pool silmatorkamatut tuulaliistu on kannelleeritud, korintose kapiteeliga pilas-ter.

Saali ustele on sarnane ka väike, ühe tiivaga uks, millel all ruudu-kujuline, ülal püstkiililine tahvel; kaunistuseks suured nikerdatud rose-tid.

Kohtu 6 hoones näeme sisseehitatud tamburit. Selle ukseid analoogilised saaliustele, kuid madalamad; keskmist püstkiilikut tahvlit aserdab piim-klase.

Rohkem nii terviklikult säilinud historitsistlikke interjööre on raske leida. Rohkem on säilinud fassaadirhitektuur ja sageli ka hoone peauks. Ilus neoklassitsistlik-neorenessanslik uks on Estonia pst. 6 koolihoone (H. Höffener, C. Jacoby, 1883) peafassaadil. Uks on rangete proportsiooni-dega: ülal kitsas rõhtsuunaline valguk, all 4 ruudukujulise tahvliga ukse-tiivad. Tahvleid ääristab jõuline profiilliist. Raamlaudadele on lõigatud meander, laudade ristumiskohal ringrosetid.

J. 38

Saksamaal 1860-ndail a. tiseritöös moodi tulnud ja sajandi lõpukümnen-dini valitsevana püsinud raskepärast neorenessansi, mis naturaalselt või peitsitud tamme, rohkeid profileeringuid ja nikerdusi sveis, kohtame Tal-limas Lossiplats 7 a. 1892 ümberehitustel valminud sisekujunduses.¹ IHH-netiivas 1. korrusel asuvas ruumis on terviklik puidust lagi, seinapaneel ja neorenessanssuks. Uks lähtub hilisrenessansseeskujudest. Portaali tugeva karniisiga, ornamenteeritud. Kilgedel kõrge, maneristlike teemantkvaadritega postamendil herni pilastrid, mille kannelleeritud tüvest kasvab sarviline pean lillevanikuga. Ukseleht (85x200) on kahe ruudukujulise tahvliga, mida ääristab profiilliist. Tahvil keskel profileeringuga esile toodud väli, mida kaunistab intarsiatehnikas suur kaheksanurk ja väikesed kuusnurgad.

Viimistlus musta õlivärvi ja lakiga.

Sajandi lõpukümneni välisustest on veel märkimisväärne eeskujualbu-rite najal komponeeritud treitid dekooriga Pikk 11 peauks 1895.a. (analoogilisi võib kohata Riias). Enamvähem samaaegsed on ka lihtsamad, neljakan-dilises avas ukseid Pikk 5(u. 1891) ja kaunilt proportsioneeritud ja suure

¹ S. Lindmaa. Tallinn, Lossiplats 7/Pikk jalg 11. Hoonete arhitektuuriaja-looliselt väärtuslike detailide inventariseerimine, Ms.c., 1983, lk. 7

püürisrossetiga kaunistatud lai 11 peauks. Neorenessanss on uksekujunduses kasutusel veel 20. sajandilgi (vt. Uus 3, 1904 jt.).

Neobarokkstiilis uks on säilinud Maarjande suvemõisas (gooti portaalis). See 1874.a. A. Konsapi poolt valmistatud uks on lähedane varem Vene 11 portaalis seisnud 17. saj. tüüpilisele barokkuksele, kuid seejuures on kujundust käsitletud vabalt (vrdl. Vene 11 ukse 1960-ndail a. valminud koopiaga, mis seisab Lai 29 portaalis). Profileeringud on analoogilised, kuid neid on märkimisväärselt tugevdatud; ukse konstruktsiooni on ajakohastatud (laudkilp tagakiljel on asendatud raam-tahvel konstruktsiooniga).

Pikk t. 60 hoone dieles säilinud baroksed paneelid ja ukсед 17/18.saj. kujunduslaadis ja tõenäoselt pärit sajandi lõpus toimunud restaureerimistöödest, mille käigus säilitati osa baroksest tislertööst (trepp, osa paneelistikust) ja valmistati uutesse ümarmarsetesse avadesse ukseid varasemate barokkuste eeskujul.

Neorokoko elegants ja plastilisus, mis 19. saj. IV veerandil võlus kogu Euroopat on Tallinnas Pikk 41 2. korruse hoone interjööris leidnud vormid, mis on üsnagi lähedased siinmail käibel olnud rokokoole. Pikk 41 hoone neorokokoüksed pärinevad tõenäoselt 19.saj. II poolest, ajast, mil taotleti stiili täpset jäljendamist.¹

Klassitsismilähedases laadis uksekujundus on Tallinnas levinuim, seda ka 19. saj. keskpaigas ja II poolel. Esineb kohalike klassitsistlike uste jäljendusi (välisüksed Kohtu 8, 1850-ndad a.(?), Pikk 14, Pikk 51, siseüksed Kohtu 4 jt., mille dateerimine stiilikriitiliselt ei olegi võimalik - niivõrd on kujunduses kinni peetud traditsioonilisest. Analoogilist kohaliku klassitsismi kopeerimist kohtame Riias, kus naaberaja klassitsistlik uks on sageli eeskujuks uue ukse valmistamisel, jäljendusi-koopiaid on tehtud veel 19. saj. IV veerandil ja 20. sajandilgi. Teiseks tuleb nimetada nikerdustega neoklassitsistlike ukseid, kus proportsionaalne jaotus ja isegi dekoor on üsna klassitsismipõhine, kuid ei kopeeri otseselt varasemat. Näiteks Narva mt. 100 elumaja uks u. 1880-ndaist aastast; peenelt nikerdatud puuviljavarikutega uks Kohtu 8 fassaadil (hilisem ümberehitus), Leenuki 6a hoone peauks Narva mt. 50) jt. Kolmanda suure grupi moodustavad historitsismile eriti tüüpiliste kujundusvõtetega - pealepandud liistude ja plaatidega dekoreeritud ukсед. Erakordselt elujõulist ampirust, mille tüüpdekooriks Tallinnas oli tahvliväljale (peeglile) lõigatud geomeetriline motiiv - ring, romb, oktagen, hakati 19. saj. II poolel jäljendada lihtsustatult, markeerides niivälja kui motiivi pealepandud profiilliistuga või plaadiga. Pealepandud liistudega kaunistatud neopiiuriksi esineb veel 19. saj. lõpus, kuid sel ajal on enam levinud, rikkaliku, pealepandud plaatidest moodusta-

P. 57,58;
J. 44,44a,45

tud dekooriga ukseid. Nende kujunduses põimub klassitsistlik renessanslikuga. Sajandivahetusel muutub Tallinnas eriti populaarseks teenantkvaader-dekoor. Tallinna kiire kasv tagas taolistele ilma kindlate stiilitunnusteta odava dekooriga, lihtsalt valmistatavatele ustele massilise leviku eeslinnade puitasumites.

A-56 tahvel
VII VIII

19. saj. lõpuveerandil 20. saj. alguskuulendil levib Tallinna eeslinna- des kindel, vaid mõnevõrra varieeruv elamuühtik, mille uksekujunduski piir- dus kindla tüübistikuga. Sajandivahetusel on levinud rõhtpalkkonstruktsioo- nis ja rõhtsa laudvoodriga kahekorruseline, paekest keldri või soklikorru- sega hoone, mille tõrvapapiga (ka sindlite või plekiga) kaetud viilkatus küllaltki avarat pööningut, harvem katusekorrust hõlmab. Fassaadikujunduses on lähtealuseks klassitsism. Peafassaad on tänava poole pööratud, frontaal- ne, reeglina sümmeetriline. Sümmeetriat rõhutavad kesk- ja külgriseliidid või vastav 3-osaline fassaadiliigendus, mida markeerivad liseenid - eri värvi- tooniga laud või pilastrid, millel eristatav postament, tüvoosa ja kapiteel. Aknad püstikülkulisel, T-kujulise impostiga või ristimpostiga, paigutatud meetrilise rütmiga. Sagedase on 5.- või 7.-teljelise sümmeetriline fassaad. Vooderdis on samuti kindlate tavade kohaselt valmistatud. Traditsioonilisel variandil on 1. korrusel sokli kohal kitsastest püstlaudadest vöö, mida all seab veelaud ja ülal akendealune karniis, edasi on laiematest profileeritud rõhtlaudadest vooder, mida kroonib korrustevaheline karniis. Vooderdis 2. korrusel võib olla analoogiline: karniisiga kroonitud püstlaudadest vöö ja selle kohal laiematest rõhtlaudadest laudis. Rikkalikuma kujunduse korral täiendavad vahevööd akendealused ehisväljad, tagasihoidlikul kujundusel võib püstlaudadest vöö üldse puududa või paikneda vaid 1. või 2. korrusel.

Tallinna eeslinnas on taolisi lihtsaid puithooneid on kavandanud nii H. Thamm, R. Knipfer, V. Lender kui K. Wilcken, nende projektilahendused on üsnagi sarnased, kui tegemist on eelnimetatud variandiga.¹ Muidugi on iga- ühel neist ka individuaalseid erinevaid lahendusi, kuid sageli on erinevad- ki plaanilahendused samamoodi fassaadi taga. Detailid ja plaangi on antud skemaatilisel jättes sageli tellijale ja puusepale täpsustada kergete vaheseinte ja uste paigutuse. Mis puhtub avatüüpidesse, siis osa projekte neid ei märgi (näit. enamik K. Wilckeni projekte) või annab vaid skema- tilise proportsionaalse jaotuse (H. Thamm).² Nähtavasti on ukse valmista-

¹ S. Lindmaa. Kalamaja 17. kvartali ajalooline ülevaade ja viiertuuhinnangud. Tallinn, 1987. KRPI, A-1852, lk. 17 ill. leht 1,2; vt. ka J. Kuuskemaa, J., Mäiste, L. Hein. Tallinn, Kadrioru elamurajooni hoonestuse inventariseeri- mine ja eritingimused. Tallinn 1987, KRPI, A-1955, lk. 27

² Tüüpprojektide fassaadidel ja lõigetest antakse akna ruudujaotus ja ukse- tahveldise skemaatiline kujutis juba 1843-1852.a. seerial. Vt. E. Белецкая, Н. Крешенникова, Л. Чернозубова, И. Эрк. "Образцовые проекты в жилой застройке русских городов XVIII-XIX вв.", стр. 173-179

Sine täielikult tollija ja tislari kätes, arhitekt ei tee ettekirjutusi rohkem kui vaid määrab üldkompositsiooni. Põhjuseks on nähtavasti tsunfti-
süsteemi elujõulisus Baltimaadel, kus paljudel käsitööladel, sealhulgas
ka ehituserialadel töötati tsunftireeglite järgi ning ehitati majad tradit-
siooniliste kütteõppinud võtetega veel 20. sajandilgi.¹

Ukseava püstkiikuline, selle ülaseri enamasti aknavade ülaserivaga
ühel joonel. Uks on tugevas piidas, tänavapinnast 1.-3. astme võrra kõrge-
mal, nii et ava osalt sokli-, osalt 1. korrusele jääb. Üleminek piidalt
seinapinnale on kaetud piirdelauaga, kus algab lävepakult. Ülemisel rõhtsel
piirdelaul profileeritud, vahel ka konsoolidale toetatud, sageli saelõi-
getega pitsiliseks muudetud karniis. (Akna- ja ukse karniisid on analoogi-
lised). Karniis võib olla ka kolmurnifrontooniga vastates nii hoone kolm-
urnifrontoonile või varikatusele. Nimelt kuulub tavapärase ukse juurde
pitsiline metallist harvem puidust varikatuse. Valgurik (framug) jääb ena-
masti varikatuse kohale, mitte alla ja on jaotatud diagonaal- või puit-
prossidega väiksemateks ruutudeks.

Alljärgnevalt vaatleme lähemalt historitsistlikke "tüüpe", mille
näiteid leidub ka Tallinna vanalinna, kuid hoopis rohkem eelkirjeldatud
lihtsates puitelamutes.

Proportsionaalne jaotus 19. saj. II poole historitsistlikul uksele on
tavaliselt klassitsistlikule põhiskeemile tuginev, sõltumata sellest, kas
on kasutatud renessanss-, klassitsismilaadseid või hoopis neogooti dekoori-
motive. Üldiselt on levinud 3 põhilist jaotustüüpi: 1) all ja ülal ruudu-
kujuline või -madalam, keskel kõrge püstkiikulise tahvliga uks (vrdl. Ratas-
kaevu 24 ja Uus 23 peauks jt.); 2) kolme või enama tahvliga uks, kus all
ruudukujuline või pisut madalam tahvel; selle kohal vahevõõna rõhtsumaline
tahvel ja kõrge püstkiikuline tahvel, millele kõrgem ukse puhul liitub
ülal veel 1 rõhtsumaline või ruudule lähedane tahvel; 3) kahe tahvliga uks,
millele võib rõhtse tahvli asemel liituda rõhtne vahevõõ või karniis;
kõrgem ava puhul liitub sellesse jaotusse kolmas, ruudukujuline või
rõhtsumaline tahvel. Ilvitav on märkida, et nii nagu Tallinna ampiruste
seas ei ole säilinud 3. või enama võrdse tahvliga ust, nii ei ole vähe
taolisi näiteid ka historitsistlike uste seas; taoline jaotuskeem tuleb

¹ K. Kaplinski. Linna tekkimise küsimusi Eesti arhitektuuri ajalooos.
Eesti arhitektuuri ajaloo küsimusi. Arhitektuuriajaloo sektsiooni I
sügisseminar. Tallinn, 11-13.okt. 1981, lk. 129

Tallimas moodi 1910-20-ndail a. Belkirjeldatud jaotust kasutatakse nii sise- kui välisustel. Peauks (reeglina tiibuks) on vaheprossidega ruutu- doks jaotatud valguskuga.

Profileeringud on lopsakad, robustsed. Ülemineku raamlaualt tahvli pinnale kujundab kõrge profiilliist, kus vahelduvalt ümar ja nõgusprofiil. Väga tüüpiline on profileering, mis tahvli pinnal algab veerandkaarega, millele sirge astmekese järel järgneb nõguskaar, edasi sirgete vaheast- nega eraldatud ümarprofiil. Siseustel madalamad, tagasihoidlikumad profi- leeringud; püsib kasutusel klassitsismiaegsele siseuksele analoogiline profileering, samuti lihtne veerandkaar raamkua tahvliit määrustavatel servadel. Piirdelaudadel võime eristada 2 põhitüüpi. Esiteks ampiirliku profileeringuga laud, mis loob uksele rangema raamistuse, kus domineeri- vad 2 (erandina 3) sirget, väiksemate vaheprofileeringutega eristatud pinda. See piirdelaud on Tallinna vanalima ustel hämmiselt levinud (Pildk 9 u/e. Ch. A. Gabler, 1846(?), Sauna 8, u/e Kordes, 1862(?), Pildk 62 u/e E. Bernhard, 1878(?), Niguliste 1 u/e R. Knüpfer, 1876, Viru 14, K. Wilcken jne. analoogiline veel Lai 1, N. Thamm, 1901).

Teine sajandivahetusel absoluutses enamuses piirdelauatüüp on pehmem profileeringuga, kaasneb nn. "šveitsi" stiili puitarhitektuuriga, aga le- vib ka vanalimas. Selle profileeringutes on ühitatud klassitsism ja hilis- barokk - sirgele astmele järgneb hanekael, edasi ümarprofiil, kus sirge vaheastme järel veerandkaarega lõpeb.

Dekoor võib piirduda vaid tugeva profileeringuga, mis raamistab tah- voldist, kuid enamasti kasutatakse lisaks lihtsaid geometrilisi motive. Välisuksel on reeglina sile (ilma peeglita) tahvliil, millel liistudest või plaatidest dekoor. Levinud on 1) profiilliistude abil moodustatud oktagen, romb ja ring; 2) reljeefsed püramiidrombid pealepandud plaatide abil moodustatud väljal; 3) teemantkvaadrid. Sellesse repertuaari lülituvad va- hel karniisid, nikerdused ja kui tuleb kasutusele välisuste klaasimine, siis pitsilised sepišvõred jms.

Konstruksioon välisustel standardne: kasutusel tugev (raamlaud ta- valiselt ca 40-45 mm paksused) manteltahvlitega uks, kus enam eenduvad detailid on tapitud, liistud peale liimitud. Siseuksed reeglina keeltapiga, profileeringud raamlaua ja tahvli pinnale lõigatud.

Viimistlus õlivärviga. Sageli kasutusel puusõli imitatsioon - saderus. Historitsismiaegsed ukseid, eriti sajandivahetuse ukseid ei oma enam märki- misväärsust piirkondlikku eripära. Seepärast võiks hoopis täielikuma pildi tolleaegsest uksest saada mõnede inventariseerimismaterjalide alusel. Kujukalt avaneb historitsistlik laad hilisrenessansi-klassitsismiaegsetega

Muuga mõisas (1866-71.a.), mille baltisaksa kunstnik C.T. Neff koostöös arhitekt L. Bohnstedtiga endale kavandas.¹ Esiteks võime seal tunnetada historitsismile iseloomulikku planeeringut, kus fassaadi ja plaani vahel ei valitse enam klassikaline kooskõla. Jõulise, horisontaalsuunda toonitava liigendusega hoone kompositsiooniliseks keskneks on hoonet põiksuunas läbiv peasaal, millele nii kirde- kui edelafassaadil vastab kolme kõrge kaarava ja laia atikfrontooniga keskrisaliit; pidulikkust lisavad kaare kandu toetavad kariatiidid esindusfassaadil. Sootuks vastu ootusi ei leia ne peafassaadilt aga peaust. See paikneb otsaküljel ja viib pikale, perspektiivvaateid võimaldavale paraadtrepile hoone pikisuunas. Trepi pikisuunaline arendus ristub peasaali kolmeosalise, hoonet läbiva ruumiarendusega; ühtlasi on välistatud anfilaaduksed. Kui fassaadikontseptsioon jälgib veel klassikalisi eeskujusid, siis ruumikontseptsioon tervikuna on uudne ja vaba klassikalistest kaanonitest.

Ukse kujundus toetub hilisklassitsistlikele eeskujudele, kuid ajale iseloomulikult on proportsionaalsed suhted mitmekesisemad ja mitte nii ranged kui ampiirustel. Saalis on hästi kõrgeid tiibuksed, mil all ja ülal ruudukujuline, keskel püstkülikuline ca 3 ruudu kõrgune tahvel. Eluruumides ühe tiivaga ukсед, millel all ruudust pisut madalam tahvel, keskel kitsas rõhtsuunaline ja ülal ruudust veidi kõrgem tahvel. Trepikojas 2. korrusel klaasitud tiibuks, millel all ruudukujuline tahvel, ülaosa klaasitud, kusjuures klaasipind jaotatud historitsistliku moe kohaselt erineva suurusega ruutudeks. Uste viimistluseks on valge õlivärv. Eraldi väärrib tähelepanu ukseavade kujundus saalis, kus profileeritud piirdelauaga ääristatud ava kohal kitse vahekarniisiga eraldatud lünetiväli Neffi allegooriliste maalikutega "Õhk", "Vesi" ja "Kujutavad kunstid".² Lünetiväli raamistatud profileeritud piirdelauaga ja kroonitud tugeva karniisiga. Mõisates on võimalus jälgida historitsistliku interjööri lülitatud stiili-eeskujude paljusust: siseruumide ansambel püüti kujundada eri stiilides ruumidest, sellega vaheldus mõnikord ka uste kujundus, viimistlus: nii oli see näiteks Kehtnas. Kehtna mõisahoonet taastamisel 1906-1910 loodud kujunduses on ühitatud barokk ja klassitsism. Neoonpiirstiilis peosaal on

¹ Mõisahoonet põhimõttelise kavandi nii nagu detailidki skitseeris C.T. Neff, arutasid need läbi A. Brüllovi, D. Grimmi, F. Eppingeri ja O.P. Hippusega, lõplikud joonised koostas L. Bohnstadt - hoonet saamislugu on ilmekas näide tõlleaegsetest kultuurikontaktidest - vt. A. Hein. Rakvere raj. Muuga mõis. Ajalooline oänd. Tallinn 1984, KRPI A-1161, lk. 27

² 1868.a. talvel maalib Neff keisrinna Maria tellimusel "Vett" ja "Õhk" kujutavad kompositsioonid must-valgetena Talvepaleele, hiljem kordas neid värvilistena Muuga mõisas, lisades "Kujutavad kunstid" A. Hein, Muuga mõis, lk. 18

14

rangelt jaotatud seinapindadega: lambris, selle kohal kannelleeritud stukk-
mõigastega piiritletud seinatahveldis ja edasi lae all rippuvate vanikute
ja ovaalsete medaljonidega stukkfriis. Kerge ukseava koos suhteliselt
medala ristkülikulise supraporte'iga on lülitatud pinnajaotusse ning raa-
mistatud analoogiliste kannelleeritud mõigastega kui seinatahveldis. Supra-
porte'del reljeefsed paljufiguurilised stseenid hullavate putodega, ukse-
lehed 3. tahvliga: all ruudukujuline, selle kohal kitsas rõhtsuunaline pee-
nelt nikerdatud dekooriga (rippuv loorberivanik ul). Tahvleid säristab
ornamenteeritud (lootomotiiviga) profiilliist. Erinevalt 19. saj. klassit-
sistlikest udest puudub tahvlitel profileeringuga esile toodud väli ehk
peegel ja nikerdatud motiivid on täiesti siledal tahvilil. Ampiirsaalis on
uksed viimistletud valge õlivärviga. Neobaroksetes kõrvalruumides pruuniks
peitsitud ukseid, mille raamlaudade tahvlit säristavad servad rokokoolike
kurvatuuridega. Tahvlid siledapinnalised; nii nagu eelkirjeldatud klassi-
tsistlikel ustel, ilma dekooriga.

Kaugeltki ammendamata arvukaid, rohkem või vähem kunstipäraseid näiteid
historitsistlike uste võimalikest kujunduslaadidest, märkigem historitsis-
tile eriomast mitmekesisust: seda nii planeeringus, proportsioonides,
stiilikujudes, dekoorielementides. Seejuures on üldiseks jooneks varase-
mast robustsemate profileeringute kasutamine. Nikerdatud dekoori on reeg-
lina kuiv, rangelt sümmeetrilise ülesehitusega. Käsitööoskused on endiselt
küllaltki kõrgetasemelised, kuid harvaks on jäänud loominguline lähtumine.

¹ A. M. Hallik. Kehtna mõisahoone ajalooline õiend. Tallinn, 1975.
P-2407A, ill. 23, 44

JUUGENDUKSED

Reaktsioonina eklektilise historitsismi pretensioonikale kujunduslaadile, kus materjali, konstruksiooni, otstarbekust ja lihtsust varjutas ajaloolistelt eeskujudelt laenatud dekoor, tekib uuenduslik liikumine ja areneb uus stiil juugend (art nouveau modern style).

Inglismaal W. Morrise algatatud uuenduslik kunsti- ja käsitöö liikumine püüab taastada kunstikultuuri terviklikkust elustades keskaja käsitöötraditsioone, on masinavaemulik ja loob seega vaid unikaalset, hinnalist. Morrise järglased nõutavad juba masintoodangule ja massproduksioonile kohanemist ja sellekohast lihtsust. Ka historitsism oli nõutanud funktsionaalsust ja materjalide otstarbekat kasutamist, kuid alles juugend jõuab stiiliterviku analüüsist kunsti spetsiifiliste väljendusvahendite analüüsini ja algab vormiloomingu ja struktuuri lahtimõtestamine. Taotletakse joone ja proportsiooni väljenduslikkust, elavdatakse ja rõhutatakse joone ja pinnarütme, faktuuri- ja värvimõju. Varasem juugend pärrib historitsismilt dekoorirohkuse ja suures osas ka dekoorimotiivid, mis nüüd rõhutatult tasapinnaliseks, kõverjoonelis-vooglevaks kujundatakse. Eeskujuks on ühtlasi ka elava looduse vormid, stilisatsiooni vahendab kaasaegne graafika, maal ja tarbekunst. Dekoori graafiline-pinnaline iseloom muudab motiivid hõlpsasti transporeeritavaks: ühed ja samad motiivid sobivad nii fassaadil, interjööris kui ka tisliritöös ja tarbekunstis kasutamiseks.

Juugendstiil laiemas haardes hõlmab vahemiku arh. Ph. Webbi poolt W. Morrisele kavandatud eramust "Red House" 1869.a. kuni 1910-ndate aastateni. Kõrgperioodiks on sajandivahetus; ca 1906.a. alates hakatakse seinapindu tühjenaks jätma, dekooris hakkab domineerima horisontaal, vertikaal, ruutudele ja püstkülikutele rajatud rütmilised kombinatsioonid või hoopis neoklassitsism.¹ Saksamaalt levinud dekoorirohke juugend jõudis ka Riiga, kus said väljaõppe mitmed Eesti arhitektid. Riia juugend on piiritletud aastatega 1900-1914 (seejuures tisliritööd ei ole eraldi käsitletud).² Tallinn osaleb stiili loomises vähe, on rohkem kaasamineja kui suunaja ja seetõttu arengus mõnevõrra hilisem. Eestis on juugendi kõrgperioodiks kunstis

¹ Saksa tisliritööd käsitlevas uurimustes on juugendperiood antud lühikesena 1894-1906. H. Kreisel, G. Himmelheber. Die Kunst. - lk. 216

² И.А. Страутманис и др. Архитектура Советской Латвии. М., 1987, стр. 7

19

ja arhitektuuris 1903-1914¹, seejuures Tallinnas on domineerivam hilisem, enam ruumi - mahu - ja konstruktsiooni arhitektuurile tuginev, napina ja sirgjoonelisema dekooriga juugend.² See on seotud rahvusromantilise suunaga, mida esindavad Soome arhitektid E. Saarinen (Vastastikuse Krediidühisuse hoone, 1912, A. Lindgren silmakliinik ja elamu Lauristini 10, 1912, Estonia teater 1913 koos Löhniga), H. Gesellius. Samasse koolkonda kuuluvad ka N. Vassiljevi ja A. Bubõri poolt Tallinna projekteeritud hooned (tekster Pärnu mt. 5, 1910, villa Pärnu mt. 67, 1910). 1910-ndaist aastast on ka neoklassitsismiga seotud juugendit (Tütarlaste Kommertsgümnaasium, A. Rosenberg ja E. Jacoby, 1912, kommertspank Suur-Karja 7, A. Jaren 1911, Vene-Balti laevaehitustehase administratiivhoone, A. Dimitriev, 1912). Eesti rahvusliku arhitektuuri arengut märgivad K. Burmani (Gogoli 39, 1912, Tatari 21b, 1913, Kreutzwaldi 12, 1913) ja A. Perna (Pöögelmanni 5, 1913), samuti nende ühistööna valminu (Kreutzwaldi 7, 1913, Viru 4, 1913). Puitarhitektuuri edendab A. Ueson (Weizenbergi 14 jt.). Nagu nimetatud, ornamentaalse, voogleva dekooriga juugendit on suhteliselt vähe, 20. saj. esimestel aastatel toimub alles üleminek historitsismilt juugendile (historitsistlik Estonia pst. 11, Reinberg, 19, juugendlik Tõnismäe 5A, Hoyninger Huene, 1905). Ornamentaalse juugendi viljelejaks oli J. Rosenbaum (Lauristini 15, 1912, Pikk 18, 1910, Pikk 21, 1908).

Portaali, ukseava kujundus Tallinnas jälgib üldist moejoont ja arhitektide eripära, seejuures pole põhjust rõhutada. Nii nagu arhitektuurne dekoor üldse, jääb ka portaal suhteliselt tagasihoidlikuks. Puuduvad uljalt deformeeritud ja voogleva dekooriga portaalid, mida kohtame Riia tänavail. Peasissepääsu tõstab esile eelkõige fassaadi üldkompositsioon: sageli kõrgub ukseava kohal ärkel (Kreutzwaldi 12), juugendlik frontoon (Tatari 21A, Lauristini 10A, Pöögelmanni 5 jt.) või vertikaalaken (Weizenbergi 14) või on ärklid kummalgi pool peaust (Tõnismäe 5A, Lauristini 10A). Viimatinimetatud kompositsioonivõtted leiavad rakendust ka hilisjuugendis. Monumentaalseim on Pärnu mt. 10 hoone fassaad, kus peauksele suundub trepp võimsas kaaravas, mida flankeerivad polügonaalsed ärklid ja kroonib ümarkaarne frontoon. Assümmeetrilist, nurka viidud sissepääsu kasutab juugend veelgi julgemalt kui 19/20. saj. historitsism: meenutagem näiteks hoonet Estonia pst. 15.

F. 46

¹ M. Levin. Juugendstiil eesti kunstis. Kunst 52, 2, 1978

² L. Lapin. Art nouveau arhitektuur Tallinnas. Kunst 52, 2, 1978, lk. 22

Uudseks on ka avara vitriinakna ja peaukse ühitamine (Pikk 18).

Peaportaali vorm on sageli inspireeritud ajaloolisest arhitektuurist gootikast (perspektiivportaal Tatari 21b) klassitsismist (ukse kohal asetseva ümarkaarase aknaga portaal Estonia pst. 10 ja Suur- Karja 7). Juugendlik vormitahe avaldub proportsioonihetes ja deformatsioonides, mis pindu ja vorme murdes või voolujooneliseks koolutades sulatab detailid uudseks juugendkompositsiooniks. Sisearhitektuuris reeglina portaali ei leia: kasutusel on lihtne püstkülikuline, piirdelaudadega raamistatud ukseava. Peab ütlema, et iseenesest oli juugendarhitektuur ja kunstilembeline ja Lääne-Euroopas maalitud supraporte dekoratiivsed voogleva joonega piirdelaudad ehtisid nii mõndagi ukseava. Seetõttu võib oletada, et allakirjutanu lihtsalt ei jõudnud taoliste näidetenii - on siseustest ju kogunud vähe andmeid. Lisaks tuleb meenutada, et juugenduste juurde kuulusid sageli ka eesriided, kus kangamuster interjööri ilmestas.

F. 40

F. 30,47

F. 31,38

Uks (ukseleht) kujundatakse ajale omastes vormides, uksekujunduse võtteid on veelgi vähem põhjust siduda konkreetse arhitekti loominguga kui portaali kujundust. Erandiks on mõistagi ukсед kunstipärase vitraaži, metallehistöö või puutöökoda, kus kahtlemata individuaalse vormiloominguga tegemist (vt. näit. C.R. Mackintoshi 1904.a. valmistatud uks; kus ühendatud maalitud puit, sepismetall, vitraaž vt. Kunst ja Kodu 2/74, lk. 24). Tallinnas Müürivahe 26, 1930 art deco - hilisjuugend. Tavaliselt laenatakse aga uksekujundus üldiselt levinud, internatsionaalsast vormiarsenalist või kasutatakse traditsioonilist lihtsat ust (näiteks püsivad edasi üldiselt levinud klassikalised siseuksed). Küll aga peegeldab valik kahtlemata arhitekti tahet - juugendist alates määrab arhitekt ka tavalise kodanikumaja ukse- ja aknakujunduse (ukse ja akna puitelementide kujunduse kohta on arhitekti kavandeid alates barokkajast, kuid ikka vaid esindusinterjööri jaoks). Tisler peab nüüdsest alates küllalt rangelt alluma etteantud kompositsiooniskeemile (vaid puitarhitektuuris kehtib veel mõnda aega tislernermeisteri vabadus ukse kujundamisel).

P-

Ukse proportsionaalne jaotus on nii nagu historitsismiski küllalt mitmekesine: eriti siseustel on kasutusel veel klassikaline jaotus, kus all ja ülal ruudukujuline, keskel püstkülikuline tahvel; nüüd võib keskmine tahvel olla pikemaks venitatud või siis kitsam: näit. Pöögelmanni 5 ja Suur Karja 7 ukсед, kus keskmine tahvel on kitsam ja üüristatud ornamenteeritud püstri- bage. Kolme tahvliga uks võib teiseneda variantideks 1) keskel kõrge püstkülikuline tahvel, ülal ja all kõrvuti 2 väikest ruudukujulist tahvlikest; ülal ja all rõhtsuunaline tahvel, keskel kõrvuti 2 püstkülikulist, 3) ülal ja all kõrvuti 2 väikest ruudukujulist tahvlit, millele keskel vastab 2 püstkülikulist kõrvuti asetsevat tahvlit. Samuti püsib kahe tahvliga uks,

F. 35

kus all ruudule lähedane tahvel ja ülal püstkülililine samuti analoogiline 4 tahvliga variant, kus all kõrvuti 2 madalamat tahvlit ja ülal kõrvuti 2 püstkülilulist tahvlit (Pöögelmanni 9), sagedamini kohtame aga vastupidist kus kahe tahvliga uksele on ülal ruudule lähedane tahvel, all kõrgem püstkülililine tahvel (Kreutzwaldi 11, Tina 20, uks Pöögelmanni 5, Tatari 21b jt.) või siis all püstkülililine tahvel, millele ülal vastab 2 kõrvuti asetatud väikest püstkülilulist tahvlit või siis ülal rõhtsuunaline tahvel, mille all kõrvuti 2 püstsuumalist (Tatari 21b, Estonia pst. 15). Kasutusele tuleb ka võrdsete ruudukujuliste või püstkülililiste tahvlitega antud jaotus (Estonia pst. 15, Estonia pst. 10) ja väikeste tahvlikestega ühtlaselt jaotatud "kasettuks" (Pärnu mt. 10, Tatari 21a). Üldse kasutab juugendiarhitektuur avalt ära ruudu ja ristküliku motiivi, luues nii fassaadi kui uksepinna dekoratiivset jaotust. (Mitme sivistatud astme abil märgitud ristkülikulised pinnad võivad ka aknaaluse välja moodustada). Ka klaasitud pind on ilmeka ruudujaotusega 18. saj. barokkustele sarnasele jaotusele (all ruudule lähedane tahvel, ülal väikesed võrdsed ruudukesed) erineb ka jaotusi, kuhu on põimitud romb või ovaal (näit. Pöögelmanni 5, Suur Karja 7 jt.).

F. 41

F. 28

F. 37,40,46

F. 31

Pingestatud ja ilmekate proportsioonide kõrval võib esineda ka ebamääraseid historitsismimaigulisi (näit. Lauristini 15). Juugend nii nagu historitsismgi kasutab laudist koos raamkonstruktsiooniga - seejuures raamlaudadega on niidid juugendlik, dekoratiivne pinnajaotus antud. Tavalisele viibuksele lisandub variant, kus uksetiivad erineva laiusega (Lauristini 15) või siis hoopis 3 ukselehega uks, kus keskel laiem igapäevaseks kasutamiseks mõeldud ukseleht, mille kummalgi küljel kitsad ukselehed, et vajaduse korral laia ukseava saada (Estonia pst. 10 peauks). Viimane muutub erakordselt populaarseks 20-30-date a. elamuis.

F. 43

F. 10,25,26

F. 48

Dekoori on, nii nagu märgitud, Tallinnas tagasihoidlikult. Ustel tuleb kõigepealt märkida traditsioonilisi kujundusvõtteid, mis esialgu veel püsisid küllalt elujõulistena tahvli ääred faasitud, väli madala astme abil esile toodud ja sellele eendub taas madala sirge astmega esile toodud ristkülik, mille nurgad veerandkaarsete väljalõigetega või siis veerandkaarega ümardatud. Väli võib olla ka siledapinnaline, ilustatud juugendiarhitektuuris üldiselt kasutusel olevate motiividega nagu ovaal, rosett, lainjas pind mintornament jms. mida ka Tallinna juugendi fassaadiarhitektuur pakub. Kommertsgümnaasiumis Estonia pst. 10 näeme kooli suunitlusele viitavat semantilist dekoori - Merkuuriuse saua.

F. 48

Profileeringud lihtsustuvad. Püsivaimaks osutub ümarkaarne profiil väikeste sirgete astmete vahel (tahvlit ääristavatel raamlaua servadel); seda täiendab vahel nõgusprofiil (uudsenäe tuleb tahveluksel kasutusele madalate

sirgete astmetega profileering (näit. Pärnu mt. 10, Viru 4, Pöggelmanni 5 jt.) ja profileerimata servadega raamlaud (Weizenbergi 14 jt.). Piirdelaudade profileering võib endiselt olla historitsistlik. Näiteks Lauristini 10a juugendlikel siseustel historitsismile, (šveitsi stiilile) tüüpiline profileering. Tavalisem on siiski, et ka piirdelaua profileering on lihtsustunud. Tatari 21a hoones, kus juugendlikel siseustel raamlaudade servadel puudub, on ka piirdelauaks lihtne, faasitud servaga laud. Sagedamini on tegemist aga lihtsustatud profileeringuga, millel veel pidepunkte allikstiiliga (näit. klassitsistlik-juugendlikus koolihoones Estonia pst. 10 on ampiirstiilist lähtuvad ukse ja ka piirdelauad).

Viimistlus on endiselt põhiliselt õlivärviga, kuid üha sagedamini on kasutusel ka peits ja lakk, mille juures pääseb mõjule puusõe dekoratiivne ilu. Sellisel juhul kasutusel enamasti lehtpuit.

Uks traditsioonilises puitarhitektuuris.

Puitelamute kujundus muutus juugendlikuks 1910-ndail aastail. Palju tolleaegseid hooneid on projekteerinud A. Ueson. Huvitav on võrrelda omavahel A. Uesoni kavandatud puitelamuid Weizenbergi 12 (1912.a.) ja 14 (1914.a.). Esimene neist on traditsioonilise laudvoodriga, krohvitud vundamendiga, traditsioonilise kujuga ja pitsilise karniisiga ehitud akendega. Mahulist lahendust ja peafassaadi on aga püütud ilmestada mitte külgrisa-liitide, vaid polügonaalsete eendustega; meetrilist aknarütmi asendab vaheldusrikkam. Aknal ülaoasas tihedam ruudujaotus (4 püstruutu). Peauks kolm-
 murkfrontooniga märgitud keskteljel, 2 tiivaga, kõrge valguskuga. Ka ukseleht veel traditsiooniliselt teemantkvaadritega kaunistatud manteltahvlitega. Moodsamana mõjub vaid rõhutatult selge proportsionaalne jaotus, kus ülaoasas, eriti pikaks venitatud tahvel kahe hästi madala rõhtsuunalise vahel. Profiillist, mis tahvleid ääristab on tüüpilisest liistust vaid pisut kitsam ja lihtsam.

P. 119,120,142,
143

Kaks aastat hiljem projekteeritud hoone on saanud uudse, juugendlikult struktureeritud seinapinna jaotuse, kus ülestatikku asetsevad aknad on ühendatud tumedamas toonis püstlaudadega. Püstlaud algavad 2. korruse akna ülaurgast ja jooksevad kuni soklil asetseva veelauani, samasugused rõhtlaud akna kohal ja all asendavad karniise ja pitsilisi saelõikelaudu. Rõhtsuunaline, profileeritud laudadest vooder vaheldub aknaalustel väljadel profileerimata rõhtlaudisega; alumisel korrusel ühendab aknaaluseid välju püstlaudadest paneel. Moderniseeritud fassaadigraafikas on oluline koht akendel, mis nüüd on mitte ainult vahelduva sammuga vaid ka erineva kuju, proportsiooni ja ruudujaotusega ja elavdavad fassaadirütme. Weizenbergi 14 elamu, olgugi sümmeetriline, on nüüd jõulisemalt modelleeritud: laial kesk-

risaliidil on madala, nurkades S-kujulise kurvatuuriga lõpetatud frontoon; kitsad külgrisaliidid on murtud kolmurnfrontooniga, mida pehmendab taas S-kujuliseks oainutatud katusejoon. Peauks on trepikoja püstaknaga akreen- teeritud keskteljel, kaar- ja varikatusega, ilma valgikuta. Traditsiooni- lise sissepoole avaneval tiibuksel on ukselehtede kujundus juba juugend- lik. Ülemist tahvlit asendab püstkülikuline klaasitud pind, mille ülaossa rokokooliku kurvatuuriga vahepross eraldab 3 püstrukest. Sama kurvatuur kordub vahevöö. (See koosneb hammaslõikelise, astendatud kontuuriga alusplaadist, millel rokokoolik kõverjooneline laud ja rõhtne, sirge asten- dusega karniis). All ruudust pisut kõrgem manteltahvel, mille siledapinna- list (ilma peeglita) esikülge kaunistab rokokooliku kontuuriga diagonaalselt paigutatud laud. All profileeritud ülasevaga varvaslaud. Tuuleliistul all ja ülal kapiteeli ja baasi markeeriv lihtne lõpetus. Siseüksed on nii Weizen- bergi 12 kui 14 hooneis traditsioonilise kujundusega. Trepikojas tiibuks, millel all ja ülal ruudukujuline, keskel kõrge püstkülikuline tahvel. Ka profileeringud traditsioonilised.

Viimatikirjeldatud fassaadikujundus, kus ülestatiku asetsevad aknad on ühendatud püstsuunas pikendatud piirdelaudadega, mis läbi kogu fassaad jaotub püstsuunalisteks väljadeks, on laialt kasutusel 1920-ndate aastateni (näit. Tatari 42, Tatari 2a). Uks võib sarnaneda eelkirjeldatud Weizenbergi 14 näitele, kuid püsib ka traditsiooniline teemantkvaadritega või peale pan- dud plaatidega kujundus. Sageli on klaasipind ülaosas (vahel ka alumine tahvel) jaotatud kitsa raamlaua abil püstkülikuteks; juugendlikkust lisab vaheprossidega antud lisajaotus (f. 134, 136, 137, 139). Selline juugendlik üks erineb ka profileeringutes - profiilid on lihtsamad, on kasutatud ainult sirgeid astmeid või faasitud nurki. Fassaadikujundus ja uksekujundus puit- elamus ei ole veel tingimata otseses sõltuvuses ja arhitekti poolt kavan- datust. Tõsi küll, nüüd on projektlahenduses enamasti määratud ukse pro- portsiionaalne jaotus ja klaasipi nna jaotus sõltuvalt üldkompositsioonist, kuid ukse valmistaja - tislernermeister teeb oma töö nii nagu raangi siiski iseseisvalt. Endiselt leiame sageli ühes kandis, ühel tänaval ühtmoodi ukse - nähtavasti on naabrist eeskujuga võetud. Näiteks Koidula 10A hoone projektist leiame märkuse, et üks valmistada esinduslikum ja näeme, et on valmistatud neorenessanssuks, mille eeskujuks võib pidada läheduses asuvat Köhleri 16 ust. Niisiis võib 1910-ndail aastail juugendlik olla üksnes hoone üldlahendus fassaad ja tislertöö jälgida historitsistlikke eeskujusid või vastupidi - fassaadilahenduses võib olla kasutusel tradit- siionaalne vooderdise ja üksnes avad ja avatähited võivad viidata juugendile. Erandlikuks on Tallinna puitarhitektuuris Pöögelmanni 8 hoone (A. Ueson,

F. 139, 141, 121
 F. 129, 134
 F. 134, 136, 137,
 139
 F. 138, 143
 F. 90, 91, 92

1912) kaunis neorokokooüks, samuti kiviarchituuris nii fassaadi- kui uksepinna kaunistamiseks kasutatud motiiv - sirgete astmete abil esile toodud ristkülik, mida kohtame juugenduksel Koidula 9.

F. 140

F. 144,145

Kokkuvõttes võib öelda, et juugendajal jätkub tislertaditsiooni nõrgenemine. Läksid ju juugendstiili silmapaistvad meistrid kompositsiooni-ühtluse taotlemisel kuni pisidetallideni välja. Uksemeister pidi kuulama arhitekti diktaati ja kaotas loomis abaduse. Uudsed dekoorimotiivid on enamasti internatsionaalsed, kasutusel nii arhitektuuris (fassaadidel, interjööris) kui tislertöös. Piirkondlik eripära kahaneb, profileeringud muutuvad primitiivseks - arhitekt ju ei modelleeri ust vaid visandab selle graafilise joonise. Iseseisvam on vaid vähenõudliku puitelamu uksemeister, kes jätkates traditsiooniliste võtete kasutamist saavutabki vahel paremaid tulemusi.

1920.-30. NDAD A. ART DECO, HILISJUUGEND, FUNKTSIONALISM

1920-ndaiks aastaiks on vormianalüüs jõudnud kompositsiooni algelementide iseseisva mõjujõu teadvustamiseni. Vertikaal-horisontaal, lihtsaim geometriline kujund (ruut, ring) värv tuleb kasutusele kui iseseisev, abstraktne väljendusvahend. Funktsionaalsed nõudmised, läbinud historitsismi ja juugendi leiavad nüüd mimeetilisest dekoorist vaba, funktsionalistliku-konstruktivistliku väljenduse. Avangardiks on 1917.a. Piet Mondriani ja Theo van Doesburgi koostöös sündinud "De Stijl" ja Bauhauri W. Gropiuse ornamendi eitav suund. Samaaegselt avangardismiga jätkuvad traditsionaalsemad ja dekooriliselisemad suunad: hilisjuugend ja art deco. M. Levini arvamuse kohaselt levib art deco eesti kujutavas kunstis 1920.a. algusest kuni 1930-ndate a. keskpaigani, kujutades endast "katset moderniseerida, värskendada kodanlik salonglikku kunsti, ühendada selle akadeemilis-konservatiivne tendents, esinduslikkuse ja luksuslikkuse ambitsioonid avangardsete voolude taltsutatud ja mugandatud elementidega."¹ Ligikaudu samad ajapiirid annab art decole L. Lapin, kui ta 1974.a. märgib: funktsionalismi erinevad tendentsid levisid Bestisse kui Euroopa järjepideva arhitektuurikoolkonnata ja -koolita ääre-alale praktiliselt üheaegselt, 20.aastate lõpul. Seetõttu pole siin ajaliselt võimalik eristada konstruktivistlikke tendentsi ei art deco'st ega kodanlik-esinduslikust stiilist, pealegi on ühed ja samad arhitektid mitmesugustel põhjustel (mood, tellija nõudmised jmt.) loonud erinevatesse tendentsidesse kuuluvaid hooneid."² Hiljem, 1985.a. kirjutab ta aga: "Õieti võib juba geometrilist ornamentaalsust rakendada, loodusvormide imiteerimisest vaba art nouveau'd käsitleda art deco arengu esimese etapina, mille

¹ M. Levin. Art deco motiividest eesti kujutavas kunstis. - Kunstiteadus 6, 1986 lk. 134

² L. Lapin. Tallinna ehituskunstilisest illest. - "Sirp ja Vasar" nr.45, 7.XI 1974

silmapaistvaimaks esindajaiks olid ... C.R. Mackintosh ja J. Hoffmann, aga peaaegu kogu Viini Sezessionist arhitektid. Samuti on art deco'ga seostatav funktsionalismi pioneeride, USA-s F.L. Wrighti, Euroopas A. Loosi varasem funktsionalistlik looming, nn. eelfunktsionalism."¹ Ilmselt seob L. Lapin art deco'ga ka palju seni juugendarkitektuuri hulka arvatud geometriseeritud dekooriga hooneid. L. Lapin ühendab art deco'ga ka fassaadikaunistusena orderisüsteemi kasutanud funktsionalismi või nn. kodanlik-esindusliku arhitektuuri, lähtudes seejuures põhimõttest, "et kui hoone arhitektuuris pole valitsev neoklassitsistlik orderisüsteem ega ka art deco nouveaule iseloomulik plastika, vaid geomeetiline fassaadistruktuur, milles ühest või teisest traditsioonist pärinev element kaunistab vaid mõnda detaili, on tegemist art deco ehitistega".³ Nii seob L. Lapin art deco enam formaalsete ilmingutega ja vähem aja vaimuga, mistõttu hülgab ajapiirid ja leiab art deco näiteid I maailmasõja eel ja II järel ning koguni 1970-ndail aastail. Käesolevgi töö vaatleb rohkem formaalseid ilminguid, ometi on põhimõtteliselt vajalikuks peetud art deco ja funktsionalismi levikuaega piirata 1920-30-ndate aastatega. Sõjajärgseist aastaist pärinev on siiski niivõrd erinevas vaimus loodud, et see tähelepanelikumal vaatlusel ka vormiilmingutest on jälgitav.

Art deco suundumus kasvab 1920-ndatel a. arhitektuuris, mis jätkab historitsistlike ja 1910-ndail a. kujunenud juugendlike vormivõtete kasutamist, seda ka portaali ja ukse (ukselehe) kujundamisel. Püsib juugendlikult liigendatud fassaad, kus peauks on eenduvate ärklite vahel või all (Fahlmanni 58/Weizenbergi 4, K. Burman, 1928; Fahlmanni 4 jne.), kuid kujunduses hakkab üha enam avalduma funktsionalismi ja art deco mõju (vt. Weizenbergi 11, Vladovski 1936 ja Kapi 1, 1934). Art deco taotleb fassaadigraafikas "mustrilisust", arhitektuuridetailid - aknad, ukсед, karniisid osalevad ornamentaalse mustriloomisel koos puhtdekoratiivsete dekoorielementidega. Fassaadipind jaotatakse tugevas raamistuses akendega ja nii nagu juugendis, osaleb "mustril" loomisel ka akende ja uste rüüdujaotus. Vertikaalne klaasipind jaotatakse sageli rõhtsete või diagonaalsete prosside või raampuudega; esineb erinevalt juugendist eelistab art deco sümmeetriat, dekoorielementide kordust ja meetriliste ridadena kulgevat rütmi. Seda näeme eelkõige fassaadil, kuid samu tendentse võime

F. 171, 172, 197

F. 211, 212

¹ L. Lapin. Art deco eesti arhitektuuris. - Kunst nr. 67/2. 1985, lk. 21

² L. Lapin. Art deco..., lk. 22

³ Ibid

kohata ka uksekujunduses. Võiks ehk öelda, et 1920-ndaid aastaid iseloomustab enim art deco, millega põimuvad historitsistlikud ja juugendlikud tendentsid; 30-ndail aastail saab määravaks funktsionalism.

Portaal 20-ndail a. sageli uusbarokses laadis (Pikk 6, A. Perna, 192), rusteeritud (Ristiku 69, H. Johanson, 1927-29; A. Perna projekteeritud hooned Gogoli 6, 1922-23, Narva mt. 34, 1923, maneeži 3/5, 1929, Raekoja plats /Kinga t. 1924). Kaarava ei mineta oma populaarsust (Weizenbergi 16, E. Jacobi, 1928, Kreutzwaldi 11, Tina 23, A. Poletšuk, 1924, Kreutzwaldi 17/Paehlmanni 2, H. Johanson, 1925), kuid selle kõrvale tuleb üha sagedamini neljandiline portaal või portaalinisš, mille üksikelemendid - pilastrid, arhitraav, karniis - üha lihtsamaks muutuvad (vt. Tatari 28, u/e 1925, Tatari 1, E. Kühnert, 1920, Maisi 4, H. Johanson, 1929, Kolde 3-34/Öle 46, H. Johanson, E. Habermann, 1922, Weizenbergi 8, 1932 jt.)

Art deco uks (ukseleht), eriti peauks on 20-ndail aastail nii nagu fassaad kasutab sümmeetriat, ornamentaalset kujundust meetrilise rütmiga paigutatud elemente (kasutusel tahveldis, pealepandud dekoratiivplaadid, liistud või hoopis klaasipinna ruudujaotus), millest arendatakse kogu ukselehte või üht suurt tahvlit kattev vaibataoline muster. Erinevalt historitsismist, mis proportsioonide suhtes on ükskõikne, või juugendist, mis eelistab dünaamilisi ja kontrastseid suhteid, toob art deco kujundusse tasakaalukust ja rangust, selgust ja korda (vt. eelnimetatud Gogoli 6, Ristiku 69, Maisi 4, Weizenbergi 16 jt.). Samalaadne kujundus jätkub veel 30-ndail aastail (Ao 7, 1932, Narva mt. 57, 1931, Weizenbergi 11, 1936, Gogoli 21, 1931). Peauks reeglina 2. tiivaga, ukseleht ühe kõrge tahvliga või klaasitud. Samuti kasutusel mitme ruudule lähedase tahvliga ukseleht. Elamuehituses muutub väga populaarseks ukse kolmeosaline jaotus, kus keskel laiem ukseleht ja külgedel kitsamad siilud (Maisi 4, 1929, Mulla 2, Naakri 26, 1926 jt.).

Deko on geometriseeritud. Korduvaks motiiviks võib olla ristkülikuline, tugevas raamistuses tahvel või motiiv tahvli pinnal. Dekoratiivse plaadistiku abil loodud motiivide eelkäijateks võib lugeda historitsistlike teemantkvaadritega, nelikristiku motiividega (vrđl. Uus 29 ja Vesivärava 11 ukseid) jms. uksi. 30-ndail aastail tuleb laiemalt kasutusele siluks, mille kaunistusena kasutatakse pealepandud liiste, sakmelist hammaslõikejoont, rosette jms.; analoogilisi motiive võib kohata 30-ndate a. fassaadidel (Tõnismäe 14, Gogoli 14, E. Lohk, 1938 jne.).

Võllisuste kujundus elu- ja ärihoonetes on 30-ndatel a. valdavalt funktsionalistlik.

Hilisjuugendlik ja historitsistlik püsib uste kujunduses ka 20-ndate

ja osalt veel 30-ndatelgi aastatel. Näiteks Narva mnt. 22 hoone voluutidega kroonitud rustikaalses portaalis näeme varaklassitsistlikel eeskujudel valminud ust, kus klaasitud ülaoosa all on nikerdatud põimpaelaga vahevöö koos karniisiga, all ruudukujuline tahvel, mille külgedel karmelleeritud pilasterliistud. Tatari 1 hoones (E.Kilmert, a. 1920) näeme karmelleeritud pilastrite ja tugeva karniisiga portaalis 1910-ndail a. moodi tulnud kolmeosalise jaotusega ja juugendlike proportsioonidega ust. Külgedel on pilastritena kitsad ukse silud, keskel igapäevaseks kasutamiseks laiem ukseleht. Ukselehe ülaoosas kuueruuduline aknake, all eenduv püstkülilikuline, nikerdatud dekooriga (ovaal, rosetid) tahvel, mille kohal ornameenteeritud vahevöö (miniatuurne atika põimpael, rosetid). All varvaslaud. Analoogilise jaotusega on ukсед Terase 8, Tehnika 17, Weizenbergi 19 (N. Thamm, 1931) ja paljud teised eramute ukсед. Elamutes tuleb kasutusele ka 1 tiivaga uks (Tatari 28, 1923.a.)

Ülimalt lihtsad on korteriühingu "Uus tare" peauksed (vt. hooned Vaarika t., A. Volberg, 1932-33 ja Maasika 3 E. Kumsik, F. de Vries, 1933), kus odavas ja lihtsas ukse peitub ometi otstarbekuse ja korrektse teostuse ilu, mida ei leia enam tänapäeva odaval laud- või tahveluksel. Hilisjuugendlikud on ukсед pikaksvenitatud alumise tahvliga, mille kohal rokokooliku kurvatuuriga karniis (Viiralti 5 elumaja, H. Johanson 1929-30, Jakobsoni 6 elumaja, u. 1930, Tompi 20 jne.). Toredat rokokoolikku hilisjuugendit leiame ka vanalinnas (näit. Pikk t. 6 hoones (A. Perna, 1920), kus ukselehti kaunistab uhke lõvimask ja Mõirivahe 26, 1930, kus väändsambana kujundatud tuuleliista kroonib skulpturaalne madonna; rõhtimpost nii nagu ukselehedki rokokoolikus laadis.

F.186-189,182, 183, 191

F.208,209

F.178-179

Uks (ukseleht) siseruumides muutub vahe 20-ndail a. püsib sajandi alguskümnendil kasutusele võetu. Endiselt kasutusel traditsiooniline 3. tahvliga uks, kus tahvli väli ühe või kahe sirge astmega esile toodud ja, tahvliit määrstab profileering. Levinum on madala sirge astmega eraldatud veerandkaar (Kreutzwaldi 17, Kreutzwaldi 11/Tina 23, 1924). Üksikjuhul on tahvli väljal veerandkaarega ümardatud nurgad (Weizenbergi 21, K. Tarvas, 1929 jt.). Otse 18. saj. I poole barokkuste koopiatena mõjuvad ukсед Gogoli 4, 1923 ja Suur Karja 10 hoones (H. Johanson, E. Habermann). Samal ajal on kasutusel ka juugendajal populaarseks saanud jaotusskeemid; üha enam kasutusel ühe tahvliga uks (näit. Tompi 20).

F. 179

Historitsismihõngulised on Tatari 1 E. Kilmert, 1920 siseuksed. Trepikoja uks on kolmeosalise jaotusega. Külgsised kitsad silud piiravad laiemat ust. See ühitab elemente varaklassitsismist ja 1920-ndatest aastatest: all karmelleeritud eenduv tahvel koos varvaslaun ja profileeritud karniisiga, selle kohal 3 võrdset ruudust pisut madalamat tahvliit;

F. 49

ülemisel raamlaual hammaslõikeline karniis. Tubades uusbarokses laadis ühe tahvliga või väikeste klaasruutudega ukсед. Historitsismihõngulised või lausa koopiatena valmistatud ukсед kohane renoveeritud ajaloolistes ruumides.

Profileeringud 1920-30-ndail aastail püsib ukselehtedel endiselt kasutusel ümarkaarne profiil, paiguti kasutatakse ka nõguskaart. Kasutusel on ka historitsistlikele profiilidele sarnased lopsakad profileeringud (profiilliistud muutuvad isegi veelgi laiemaks, paiguti lausa profiillaudadeks), ent kui historitsistlikeil ustel üleminek ümarprofiililt nõgusale on vahendatud väikese sirge astmega, siis 1920-ndate a. profiilliistudel sagedamini sujuv üleminek. Ka piirdelauad, mis raamistavad siseuksi seavad analoogilise voolujooneliselt sujuva profileeringu, kuid jäävad mõõtnetelt tagasihoidlikuks - kasutusel on kitsad ja võrdlemisi õhukesed piirdelauad. J.

Viimistlus on nii nagu 1910-ndail a. nii õlivärvi, kui peitsi ja lakiga. Seejuures 30-ndail aastail kasutatakse rohkesti tumedat peitsi peauste, tamburi ja trepikoja uste viimistlemisel.

20-30-ndad. a. on periood, mil võib rääkida juba eesti arhitektide koolkonnast. Silmapaistvamateks isiksusteks sel perioodil olid H. Johanson, E. Habermann, E. Sacharias, E. J. Kuusik, E. Lohk, B. Tšernov, K. Tarvas (Treumann), O. Siinmaa, R. Natus jt. Koolkond tähendab peale ühise ideelise platvormi sageli ka ühiselt arendatud vormiarsenali. Esmalt funktsionalistmist, millega on seotud ka kõigi eelnimetatute looming. Just funktsionalistlikus laadis luuakse sel perioodil hoogsaid ja suurejoonelisi hooned, kus vormikõnes osalevad selged geomeetrilised mahud (kuup, risttahukas, silinder), pinnad (ristkülik, ring) ja joonerütm, kus tasakaalustub vertikaalne ja horisontaalne suundumus. (H. Johanson Tõnismäe 14 koolihoone 1937 ja Kreutzwaldi 25 koolihoone (E. Lenderi gümnaasium), 1933-35; A. Jürvetson, Hariduse 8, 1939; E. Habermann, Weizenbergi elamu, 1931-32. Peasissekõik on nimetatud hoones nurgaliitena ehitatud ühekorruseliseks osas või hoogsalt eenduva varikatuse all (Hariduse 8). Tänavaseina 30-ndail a. ehitatud elu- ja ärihooned on vähem liigendatud. Tänavafassaad on jaotatud kaheks rõhtsuunaliseks osaks: vahekarniisi, dekoratiivse vöö või varikatusega eraldatud ärikorrus ja elukorruksed. Ärikorrus suurte vitriinakendega on madalal ja nii veelgi rõhtsuunda toonitaval soklil. Eluosas on laiad, suurte klaasidega aknad, mis asetsevad lähestikku ja koonduvad rõhtsuunalisteks ridadeks; vahel seob aknaid karniis või tumedatooniline akendevaheline pind, lintaken (nagu näiteks Pärnu mt. 6 hoone 2. korrusel) on erandlik. 30-ndate a. arhitektuuris põimuvad funktsionalistlikud ja art deco'likud jooned: funktsionalistliku rumilahendusega arhitektuuriga liitub art deco'lik tänavafassaad. Art deco'lik fassaad reeglina sümmeetriline. Aknad tugevas raamistuses, mis on meetrilise rütmiga ühtlaselt üle seinapinna jaotatud või püstsuunalisteks rütmilisteks ridadeks seotud. Viimasel ju-

mal on aknavahelisel pinnal enamasti ülakorruseid, vahel kuni karniisini ulatuv pilastrimotiiv.

Portaal. 30-ndate a. äri- ja eluhooneis püüdnud sageli eriliselt rõhutatud peasissepääs. Ärikorrus liitub tänavaseinaga vitriinakende ja sinna juurde kuuluvate klaasitud uste abil, elukorteritesse viib portaali asemel sissepääsmiis. See on hoolikalt disainitud. Palendid astmeliselt või sujuva kaarega väljapoole laienevad. Täpselt on määratud koht valgustile, jalapuhastusrestile, treplastmetele. Art decolikel fassaadidel kohtane enamasti portaali, mis reeglina sümmeetrilise fassaadi keskkelje aksenteerib ja tihti trepikoja vertikaalaksna kompositsioonilise terviku moodustab (Keidula 22, B. Lohk, 1939, Gogoli 8, 1937, Gogoli 14, 1936, Tina P. 244, 238, 246, 17, 1936 jne.). Sellise fassaadi juurde võib kuuluda ka trepikoja keskrisaliidi astendatud lõpetus (Gogoli 21, W. Salemann, 1931). 30-ndate a. P. 198 lõpus tulevad kasutusele monumentaalsed ornamenteeritud portaalid (Püügelmanni 15 elumaja, 1938), Narva mt. 57 koolihoone, 1939, A. Kotli, B. Nõva, P. 250 Estonia pet. 11 pangahoone H. Johansen jne.). Fassaadi ja portaalilaujundusse lisandub 30-ndate a. lõpupoole üha enam puhtdekoratiivseid elemente.

Uks (ukseleht) on äärmiselt napi, kuid väljendusriikka kujundusega. Valitud proportsioonid vertikaal- ja horisontaaljoonte oskuslikult tasakaalustatud rütm on loodud üksnes funktsionaalselt vajalikust ja konstruktsioonist tulenevast kasutades klaasipinna jaotust, kääpidemeid jne. Peasissepääs jaotub reeglina kitsaks, profileerimata impostiga eraldatud valgukaks ja 2 ukselehega - tiibuksega avaks. Kumbki ukseleht varustatud kõrge klaastahvliga, all raamistus tavaliselt laiem (u. 2 laua lauses) ja sellel lihtne profileerimata varvaslaud, vasetatud tsinkplekk. Vajaliku täiendava horisontaal- või vertikaaljoone võib anda tugev metallkääpide, klaasipinda jaotav vahepress. Juba juugendarhitektuuris 1910-ndail a. kasutusele tulnud lihvitud servadega klaastahvliit kasutatakse nüüd pea kõikide äri- ja eluhoonete peauste klaasimisel. Klaasipind raamistatakse profiillistuga; sageli kasutatakse ka kahekorset raamistust. J. P. 215-249

Profileeringud samuti lihtsad, kuid korrektsed ja stiilsed. Kasutusel on sirged või kerged astendused, mis klaasitud osale annavad võrdlemisi laia raamistuse enamasti 2 profiillistuga abil moodustatud). Raamistamisel samuti kasutusel ümarprofiil, harvem hoopis lihtne faasitud servaga liist (Pärnu mt. 21, 1932) või siis vastupidi, ornamenteeritud, historitsistlikest eeskujudest lähtuv liist (Pärnu mt. 27, B. Tšernov, 1937). J. 18 Piirdelauad on kitsad, lihtsad.¹

Dekor funktsionalistlike põhimõtete järgi ei ole vajalik - hõlsti

¹ Kitsast piirdelauda peeti ka kujunduslikult sobivaimaks, vt. K. Dõlau. Hoonete ehituskonstruktsioonid. Tallinn, 1938

funktsioneeriv on ipso facto ilus. See põhimõte taganeb 1930-ndate a. esindus-
 taotluste ja dekoorilambelisema mee ees. Fassaadi dekoori tulevad pilastrid,
 ringrosetid (akende alustel väljadel), hammaslõikejoon (rüüsta all) jms.
 Samanoodi kasutatakse dekoratiivseid lisandeid ka uksekujunduses. Funktsio-
 nalistliku põhiskeemi järgi kujundatud uksele lisatakse metallist või puidust
 dekoratiivne vahevöö (Püügelmanni 15, 1938, Hariduse 11), raamlauda kannista-
 takse nikerdatud õisikutega (Hariduse 13) rosettide ja pealependud liistude-
 ga (Tartu mt. 39, A. Perna, 1938), Tina 17, E. Kuusik, 1936). Rosette, pee-
 lependud liiste kasutatakse ka siseuste kaunistamiseks (vt. Gogoli 14,
 E. Lohk, 1938).

F. 251

F.252-254,258

F. 247

Viimistlus 30-ndail a. nii nagu eelpool mainisime, on varasemast sage-
 damini peitsi ja lakiga. Siseruumides sageli väärivineeriga kaetud ukсед.

30-ndate a. lõpp, mõjustatuna Saksamaal ja Itaalias väljaarenenud nat-
 sionaalsotsialistlikust arhitektuurist, toob imposantsust ja esinduslikkust
 taotleva orderilembelise mee. Fassaadi hakkavad üha enam ehtima puhtdekoraa-
 tiivsed elemendid. Järgnevatel 40-ndatel-50-ndatel aastatel jätkub sama suund.
 Ei või öelda, et need aastad uksekujundusse midagi märkimisväärset peale pom-
 pössuse oleks lisanud. Juba 30-ndate a. lõpus 40-ndate alguses on vormitahe
 halvatud - proportsioonidesse kipub taas lõtvus ja dekoori kuivus. Dekoori-
 vormid mõjuvad laenuena - klassitsismist, renessanssist, barokist või
 art deco'st -, seejuures puudub võimas algimpulss, mis laenusid valitseks
 ja ümber kujundaks. Ka on käsitöö tase veel astme võrra langenud - funktsio-
 nalisemis katkes nikerdus- ja sepisekunsti traditsioon. 30-ndate a. lõpus -
 40-ndail a. on pealependud dekoorielemendid nii kujunduslikus kui konst-
 ruktiivses mõttes nigelad. Ka E.J. Kuusiku Tina 17 ja Sakala 3 hoonete art
 decolikul fassaadidel on üks mõjusam kaugvaates. Lähemale astudes peab ka-
 hetsusega nentima, et tislertööna on kasutatud vormivõtted ebakonstruk-
 tiivsed ja kohmakad.

Profileeringutesse süguneb 30-ndate a. II poolel kuivus ja väiklus -
 esineb liialt peeneid ja seetõttu vähehõllevaid profileeringuid (näit. Koidula
 22 hoone).

Kahtlemata on tislertöö langus seostatav puutöönduse arenguga.
 1930-ndaiks aastaiks oli arenenud puutöökodade võrk, mis kindlat, standardi-
 seerunud toodangut valmistas.¹ Toodang ja selle kunstipärane kujundamine oli

¹ Näiteks K. Bõlau. Hoonete ehituskonstruksioonid. Tallinn 1938 reklaamib
 kolme puutööstust, kusjuures on nimetatud, et Saue 9 puutööstus valmistas
 uksei, aknaid. Kahjuks ei ole kohaliku puutööstuse toodangut veel uuritud

läänud erinevatesse kättesse; kavandaja - arhitekt veelgi kaugenemine koostööst toote valmistajaga. Sellega algab tänapäevale lähedane situatsioon, kus ukse (ukselehe) kunstipärane kujundamine piirdub skemaatilise proportsiooniskeemiga. Kuigi juurde lisatakse tööjoonis sõlmedega, siis ei ole joonise koostaja samaaegselt teostajaks, sellest tulenevalt puudub ka vajalik kogemus, mis lubaks detaile kunstipäraselt lahendada. Kohalikes oludes raskendab kujundamist teostuse äärmiselt madal kvaliteet, mis on peale surutud primitiivse ja algelise uksekujunduse. Eriti maksab see 60-ndatest a. alates levinud "neofunktsionalistlike" uste kohta. Kui 40-50-ndate a. dekoorirohkeis portaalides näeme küll eklektilise ja tuima dekooriga, kuid korralikult valmistatud ukse, siis 60-ndate a. massilises ehitustegevuses langeb uksekujundus allapoole arvestust. Uksekujundus jääb tüüpalbumite najale ja ka individuaallahendused pakuvad vähe lohutust. Ometi nõuab mood oma osa, ja nii mõnigi prestiižijaanuline juhataja laseb oma vanalinna paiknevas kontoris tahveluksed vahetada sileuste või laudadest-liistudest ebakvaliteetse ukse vastu.

70-ndate a. postmodernismi ja retro moega kaasneb vabam ja mänglevam laad ei suuda ustekujundust oluliselt parandada - tehnilised võimalused ei tule kaasa. Kõik see on tekitanud või säilitanud kohapealsetes oludes omapärase ettekujutuse tänapäevasest kui lihtsast ja ajaloolistest stiilidest kaugelseisvast. Ometi on tänapäev võrratult mitmekesisem, seda eriti arenenud tööstusmaades, kus ukse tehnilised näitajad (helikindlus, sooja- pidavus, tugevus, viimistlus jne.) jälgivad uusi tehnoloogilisi nõudeid, kuid kujundus on väga mitmekesine ja vaba. Seejuures on tänapäevane hoopis tihedamini ajaloolisega seotud kui seda kohalikes oludes näha saame ja tajuda oskame. Näiteks Le Corbusier, John Utzahi, Viljo Revelli töökojas praktiseerinud ja Paul Rudophi juures õppinud arhitekti A. Greenbergi viimaste tööde kas leiame interjööri Robert Adami aegses klassitsismivaimus. A. Greenberg selgitab, et kui järjekindlalt ignoreerida arhitektuuritraditsioone, traditsioonilist keelt ja nõutada uut sõnavara või grammatikat, muutub generatsioonidevaheline kommunikatsioon pea võimatuks.¹

¹ Progressive Architecture. Sept. 1987. USA, Cleveland.